

Obiteljski život udanih žena iz srednje klase u viktorijanskoj Engleskoj

Tuškan, Sara Ann

Undergraduate thesis / Završni rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:374804>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-10**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U RIJECI

ODSJEK ZA POVIJEST

MENTOR: dr. sc. Dubravka Božić Bogović

ZAVRŠNI RAD

Obiteljski život udanih žena iz srednje klase u viktorijanskoj Engleskoj

Studentica: Sara Ann Tuškan

Studijska grupa: povijest, filozofija

Akadska godina: 2019./2020.

Rijeka, rujan 2020.

SAŽETAK

Udane žene iz srednje klase u viktorijanskoj Engleskoj bile su suočene s novim izazovima i odgovornostima unutar vlastite obitelji. Jedan od glavnih izazova za ženu iz srednje klase, koja je prvi put glavni potrošač u novoj industrijskoj urbanoj zajednici, bilo je održavanje novog životnog standarda u društvu stalnih inovacija. Administrativni poslovi za kućanicu srednje klase nisu se odnosili samo na financije kućanstva; žena je u ovom razdoblju po prvi put bila u ulozi poslodavca, davajući posao svojoj kućnoj pomoćnici. Novi luksuzni predmeti u domu, kao što su stroj za šivanje ili perilica rublja, kao i zapošljavanje kućne pomoćnice, uvelike su doprinijeli željama udanih žena srednje klase za olakšavanjem i drugih dijelova njihovih života. Udane viktorijanske žene srednje klase su tražile bolji standard zdravstvene njege za sebe tijekom trudnoće i poroda, naglašavajući kako bol i nelagoda ne trebaju prihvatljivi dio njihove svakodnevice unutar obiteljskog života. Naznake želja za boljim životnim standardom žena srednje klase vidljive su i u njezinom odgoju djece, kao i želje za kontroliranjem veličine njezine obitelji.

Ključne riječi: srednja klasa, udane žene, viktorijanska Engleska, obiteljski život, životni standard

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. VIKTORIJANSKO DOBA I SREDNJA KLASA	2
3. OBRAZOVANJE VIKTORIJANSKE ŽENE SREDNJE KLASE	3
4. FINANCIJSKE ODGOVORNOSTI ŽENE SREDNJE KLASE	5
5. ODGOVORNOST ŽENE SREDNJE KLASE PREMA RADNICIMA U DOMU	7
6. MAJČINSTVO VIKTORIJANSKIH ŽENA SREDNJE KLASE	8
6.1. TRUDNOĆA I POROD	9
6.2. BRIGA ZA FIZIČKO ZDRAVLJE DJETETA	11
6.3. BRIGA ZA EMOCIONALNO ZDRAVLJE DJETETA	14
6.4. KONTRACEPCIJA	14
7. ZAKLJUČAK	16
8. POPIS LITERATURE:	17

1. UVOD

Cilj ovog rada je prikazati obiteljski život udanih žena iz srednje klase u viktorijanskoj Engleskoj. Rad nastoji odgovoriti na pitanje kakve su odgovornosti imale udane žene iz srednje klase u viktorijanskoj Engleskoj i na koji način su njihove odgovornosti utjecale na njihov obiteljski život. U prvom poglavlju se ukratko objašnjavaju pojmovi “viktorijanska Engleska” i “srednja klasa” kao ključni pojmovi ovog rada. U sljedećem poglavlju se opisuje obrazovanje djevojčica srednje klase što nam daje uvid u financijski teret obrazovanja za obitelji srednje klase kao i društvena očekivanja da djevojčice srednje klase jednog dana vode svoje vlastito domaćinstvo. U glavnom dijelu rada su opisane glavne obiteljske odgovornosti koje su imale udane žene iz srednje klase u viktorijanskoj Engleskoj. Glavni dio rada započinje opisivanjem ženinih financijskih odgovornosti i odgovornosti koje je žena imala prema radnicima u njezinom domu. U glavnom dijelu rada su također opisane ženine odgovornosti tijekom trudnoće, poroda i majčinstva. Glavni dio rada završava opisivanjem ženinih odgovornosti koje su se odnosile na veličinu njezine obitelji.

Pri izradi rada korištena je literatura prvenstveno stranih, engleskih autora, koji su proučavali društvenu povijest viktorijanske Engleske. Knjiga *Silent sisterhood – middle class women in the Victorian home* autorice Patricia Branca nam pruža bolje razumijevanje pojma srednje klase kao i ulogu koju su udane žene zauzimale unutar te klase.

U radu su također korišteni priručnici i časopisi za domaćice koji su nastali u viktorijanskom razdoblju. Pomoću njih možemo lakše razumjeti mentalitet udanih žena srednje klase. Priručnici i časopisi nam pokazuju čime su udane žene srednje klase bile preokupirane, kakvim budžetom su raspolagale te nam općenito pružaju izvrstan pogled u njihov obiteljski život.

2. VIKTORIJANSKO DOBA I SREDNJA KLASA

Viktorijansko doba u Ujedinjenom Kraljevstvu smatra se periodom koji je kraljica Viktorija provela na britanskom tronu, od 1837. do 1901. godine. Viktorijina dugogodišnja vladavina postala je simbolom zlatnoga doba britanskog imperija (viktorijansko doba), koje je obilježio nagli razvoj kapitalističke proizvodnje i tržišta, privredni prosperitet i razvoj građanskog društva (građanski model obitelji, radnih odnosa i morala).¹

Viktorijanska srednja klasa u velikoj je mjeri povezana s rastom gradova i širenjem gospodarstva. Mnogi povjesničari nam donose istraživanja u kojima je viktorijanska srednja klasa u Engleskoj prikazana kao koherentno tijelo koje je marljivim radom steklo veliko bogatstvo u ranim danima industrijske revolucije i pretvorila ekonomski uspjeh u političku moć. Parlament je 1832. godine usvojio Zakon o velikim reformama, kojim dolazi do prijenosa političke moći s aristokracije na srednju klasu. Srednja klasa teži uspostavljanju društva koje nije temeljeno isključivo na okolnostima nečijeg rođenja (u kakvoj obitelji je rođen pojedinac), već teže društvu u kojem je moguće napredovati i uspostaviti svoj status na temelju zasluge.

Izraz "srednja klasa" se počeo koristiti od sredine 18. stoljeća kako bi se opisali ljudi koji su bili ispod aristokracije, ali iznad radnika. Kao društvena kategorija, srednja klasa se uvijek odnosila na širok raspon stanovništva, koji se dodatno povećao u 19. stoljeću. Uz gospodarstvenike koji su povezani s rastom proizvodnje, u tom je razdoblju zabilježen i povećan broj malih poduzetnika. Povećanje industrije i vanjske trgovine kao i širenje carstva potaklo je razvoj banaka, osiguravajućih društava, brodarstva i željeznice. Viktorijansko razdoblje svjedočilo je ogromnoj ekspanziji lokalne uprave i centralizirane države, osiguravajući poslove za veliki broj državnih službenika, učitelja, liječnika, pravnika i

¹ Viktorija. Hrvatska enciklopedija: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=64620> (Pristupljeno 6.6. 2020.)

vladinih službenika, kao i službenika i pomoćnika koji su pomogli tim institucijama i službama da djeluju.²

Kako bi prikazali obiteljski život viktorijanske žene iz srednje klase potrebno je postaviti granice koje definiraju što podrazumijevamo pod pojmom "srednja klasa" za potrebe ovog istraživanja. Iako to nije jednostavan zadatak zbog same širine koju tradicionalno obuhvaća ovaj pojam, kao i zbog neadekvatnog bilježenja poreznih prijava iz tog razdoblja i nejasnih podjela klasa (primjerice, u industrijskom sektoru su zbog velike stope rasta u poreznim prijavama proizvođači i radnici često navedeni zajedno),³ kao i zbujujući raspon prihoda koji se nalazi u priručnicima za kućanstvo srednje klase (od 55 do 5000 funti godišnje).⁴

Za ovaj rad ćemo prihvatiti definiciju iz studije koja definira srednju klasu kao kućanstvo čija je godišnja zarada između 100 i 300 funti. Ovakav financijski okvir je bio iznad nadnice radničke klase i obuhvaćala je znatan udio srednje klase (npr. 1867. godine oko 42 posto...)⁵ Ograničavanje definicije srednje klase je također bitno jer nam pomaže u razbijanju određenih stereotipnih slika lagodnog života kućanica srednje klase.

3. OBRAZOVANJE VIKTORIJANSKE ŽENE SREDNJE KLASJE

Razumijevanje obiteljskog života udanih žena srednje klase u viktorijanskoj Engleskoj podrazumijeva razumijevanje vremena i društva u kojem su one odrastale. Obrazovanje nam pokazuje na koji način su djevojke bile oblikovane za kasniju fazu života u kojem su morale voditi vlastito domaćinstvo. Obrazovanje za djevojčice bilo je izrazito ograničeno u viktorijanskoj Engleskoj. Zbog društvenih normi toga vremena obrazovanje za djevojčice i dječake nije bilo jednako. Dječaci su u školi učili klasičnu književnosti, dok su djevojčice učile francuski jezik, glazbenu kulturu i "praktične ženske vještine" poput šivanja.⁶

² D.Loftus.*The Rise of the Victorian Middle Class*: http://www.bbc.co.uk/history/british/victorians/middle_classes_01.shtml (Pristupljeno 6.6. 2020.)

³ J.A.Banks.*Prosperity and Parenthood*. Routledge and Kegan Paul.London.1965.str.101.

⁴ *A New System of Practical Domestic Economy*. H. Colburn and Company. London. 1823.

⁵ R.D. Baxter.*National Income*. Macmillan and Company.London.1868.

⁶ *Education, Literacy and Publishing in Victorian England*: <https://sites.udel.edu/britlitwiki/education-literacy-and-publishing-in-victorian-england/> (Pristupljeno: 10.6.2020.)

Školovanje Becky Sharp, protagonistice u romanu “Sajam Taštine” (Vanity Fair), Williama Makepeace Thackeray često se navodi kao tipično za obrazovanje djevojčica srednje klase. Međutim, proučavanjem troškova školovanja u usporedbi s godišnjim prihodom kućanstva dolazimo do zaključka kako su troškovi internata daleko iznad ekonomskih sredstava većine obitelji srednje klase. Primjerice, Frances Power Cobbe je u svojoj autobiografiji spomenula kako je račun za dvije godine u modernom internatu u Brightonu 1835.godine iznosio 1000 funti.⁷ Na raspolaganju su bile manje skupe škole, poput St. Margaret College koja je naplaćivala godišnju školarinu između 60 i 70 funti.⁸ Proučavajući troškovnike različitih škola u 19. stoljeću, vidljivo je kako se o trošku školovanja ne može generalizirati zbog velikih razlika u cijeni. Također, dolazimo do zaključka kako su i najmanje skupe škole i dalje bile izvan financijskih mogućnosti većine obitelji srednje klase u 19. stoljeću.

Druga vrsta obrazovanja koja je bila dostupna srednjoj klasi u 19. stoljeću podrazumijevala je obrazovanje od kuće uz pomoć učiteljice. Poznato nam je kako nije bilo dovoljno učiteljica koje bi mogle raditi u svim obiteljima srednje klase i kako su troškovi za učiteljicu bili preveliki za velik broj obitelji srednje klase. Učiteljica je primala plaću koja se kretala u rasponu između 15 i 100 funti godišnje, s prosječnom plaćom od 20 do 45 funti godišnje.⁹ Čini se kako je ovakav trošak predstavljao velik izazov za tipičnu obitelj iz srednje klase, pa možemo doći do zaključka kako je viša srednja klasa ta koja si je mogla priuštiti ovakav oblik obrazovanja. Kada bi djevojčica odrasla, pretpostavljalo se da je jedina svrha žene udati se i imati djecu, tako da je bilo malo želje ili potrebe da im se omogući obrazovanje.¹⁰ Smatralo se da ono čime je žena okupirana u svom životu (šivanje, čišćenja i čuvanje djece) ne zahtijeva visoko obrazovanje.¹¹ Mogućnost stjecanja vještina vezanih za domaćinstvo djevojci srednjeg sloja bile su i više nego dostupne jer je ona većinu svog vremena provodila u kući. Stoga ne čudi što je kućanica srednje klase iz 19. stoljeća znala adekvatno i šivati i kuhati i čistiti. Ona “*Sve svoje dane i mnoge večeri provodi u ribanju, prašenju, čišćenju... u*

⁷ J.Dunbar.*The Early Victorian Woman: Some Aspects of Her Life, 1837 -57.* Harrap. 1953. str. 136

⁸ *The English Woman's Journal.* (July 1859.)

⁹ M.J.Peterson. *The Victorian Governess: Status Incongruence in Family and Society.* Indiana University Press. str. 7 – 26.

¹⁰ *Education, Literacy and Publishing in Victorian England:* <https://sites.udel.edu/britlitwiki/education-literacy-and-publishing-in-victorian-england> (Pristupljeno: 10.6.2020.)

¹¹ C.Demir.*The Role of women in education in Victorian England.* International Journal on New Trends in Education and Their Implications. 2015. str. 55 – 58.

*šest do deset soba u kući od tri do četiri kata. Ona je kuhala, kupovala namirnice za obitelj, prala i šivala... ”.*¹²

Britanske su vlasti obrazovanje djevojčica uzele u obzir tek 1870. godine. Zakon o obrazovanju stupio na snagu 1870.godine te je njime osnovno obrazovanje za oba spola postalo obvezno. Zahvaljujući tom zakonu djevojke su počele učiti čitati, pisati i zbrajati. Međutim, malo je djevojaka imalo priliku steći srednje obrazovanje jer su obitelji stavljale obrazovanje sinova kao prioritetnije. Kasnije, kada je razdoblje za obrazovanje završilo, žene iz srednje klase su bile prisiljene izabrati između posla i braka, dok se muškarcima iz iste klase takav izbor nije nametao.¹³

4. FINACIJSKE ODGOVORNOSTI ŽENE SREDNJE KLASI

Jedna od najvažnijih odgovornosti s kojom se žena suočavala u vlastitom domu u 19. stoljeću bilo je upravljanje financijama. Priručnici za kućanice su navodili kako su financije uništile mnoge brakove. Međutim, njihovo tumačenje financijskog problema u kućanstvu nije bilo relevantno za većinu obitelji srednje klase. Priručnici su procijenili financijski problem u smislu dogovora o financijama, a ne premalo sredstava, što je bila stvarna poteškoća s kojom su bile suočene domaćice srednjeg sloja.

Čest financijski problem s kojim se suočavala žena srednje klase, koja je prvi put bila glavni potrošač u novoj industrijskoj urbanoj zajednici, bilo je održavanje svog novog životnog standarda. Suština svega bila je u tome što je u drugoj polovici stoljeća postajalo sve teže i teže živjeti sa 150 funti nego u prvoj polovici stoljeća; jer su, zbog poboljšanja životnog standarda, troškovi održavanja kućanstva srednje klase porasli za čak 50 posto u 20 godina od 1850. do 1870. godine.

U razdoblju od 1832. do 1892. godine promjene cijena mesa su za domaćicu bile značajne. To je proizvelo širok raspon pritužbi. U razdoblju 1870-ih primijećeno je da su se „*meso i poljoprivredni proizvodi povećali tako da uzrokuju ozbiljne neugodnosti kod većine*

¹² J.H.Walsh. *A Manual of Domestic Economy*. London. 1856. str.63.

¹³ C.Demir. The Role of women in education in Victorian England. *International Journal on New Trends in Education and Their Implications*. 2015. str. 55 – 58.

obitelji“.¹⁴ Sve veći trošak najma bio je poseban problem za mnoge obitelji srednje klase. Najamnine u Engleskoj udvostručile su se u razdoblju između 1831. i 1881. godine. Povećanje stanarine se najviše osjetilo u gradovima među srednjom klasom koja je imala želju za boljim smještajem. Zbog velikog povećanja stanarina, mnoge su obitelji srednje klase bile prisiljene pobjeći u predgrađa do kraja stoljeća. Iako su ustanovili da je najam smještaja izvan grada bio jeftiniji, dodatan trošak s kojim su se susreli bilo je putovanje na posao i s posla.¹⁵ Čini se kako su mnoge obitelji srednje klase upale u “začarani krug” u kojem su, kako bi smanjili jedan trošak, morali povećati drugi.

Uz rastuće troškove dolazili su i novi troškovi koji su dugoročno definirali novi stil života srednje klase. Uloga vođenja doma i brige oko financija je naposljetku dovela do toga da su žene postale glavna meta prodajnog marketinga. Posljedice pojačanog oglašavanja su dovele do toga da je žena postala svjesnija mnogih novih predmeta koji joj stoje na raspolaganju za njezinu obitelj i dom. Primjerice, među brojnim novim poboljšanjima koja su bila dostupna u 19. stoljeću za dom bila je cijev za toplu i cijev za hladnu vodu. Ovim poboljšanjem se počela javljati potreba za boljim odvodnim sustavom. Zatim su i kade postale nova potrepština. Nakon sredine stoljeća, kada je uklonjena sa svog tradicionalnog mjesta u kuhinji te je smještena u posebnu sobu. Na temelju samo ovog primjera možemo vidjeti kako jednostavna inovacija u domu, kao što su cijevi za toplu i hladnu vodu, donosi sa sobom cijeli niz drugih potrepština koje su se nametale novom životnom standardu srednje klase i time predstavljale izazov za odgovornim rukovođenjem financijama kućanice srednje klase.

Mnoga poboljšanja u kući bila su izravno korisna domaćicama srednje klase, posebno ona koja su se vezala za kuhinju (npr. otvoreni kamin). Za neke kuće srednje klase postojale su nove perilice rublja. Trošak male perilice rublja oglašen je između 2 – 3 funte. Budući da se pranje odjeće obitelji srednje klase obavljalo uglavnom u kući i da je žena srednje klase bila odgovorna za većinu kuhanja, ti su uređaji postajali sve popularniji.¹⁶ Jedan važan dodatak ženskom domu srednje klase bio je šivaći stroj. Mnogobrojne reklame i sve veći broj upita žena o informacijama o različitim vrstama strojeva ukazuju na njegovu rastuću važnost.

¹⁴ J.A.Banks. Prosperity and Parenthood. Routledge and Kegan Paul. London. 1965. str. 66.

¹⁵ J.A.Banks. Prosperity and Parenthood. Routledge and Kegan Paul. London. 1965. str. 58.

¹⁶ J.H. Walsh. *A Manual of Domestic Economy*. London. 1856. str. 63

Budući da je žena iz srednje klase morala napraviti većinu vlastite odjeće i odjeću svoje djece, šivaći stroj je bio poželjan novi dodatak za dom.¹⁷

Uz ove nove predmete, žena je trebala osigurati i osnovni namještaj za dom. Prema Priručniku za domaću ekonomiju, trošak minimalnog kućnog namještaja za obitelj čija je godišnja zarada 150 funti bila je 63,10 funti što je skoro pola godišnje plaće. Imajući to na umu, kao i troškove novih predmeta koji su gore navedeni, čini se da je žena morala štedjeti mnogo godina ili kupiti nove predmete na rate.¹⁸ Klavir, predmet koji se često veže uz ženu srednje klase i nije toliko uobičajeni predmet za mnoge obitelji u tom razdoblju. Bilo je malo reklama ili upita za glasovire u ženskim časopisima ili općenitim obiteljskim časopisima. Stoga je vjerojatno bilo uobičajenije čuti zvuk šivaćeg stroja u kući obitelji srednje klase nego klavir.¹⁹ Stroj za šivanje, perilica rublja, štednjak i kupka bili su luksuzni predmeti koji su značajni za razumijevanje promjena u načinu života srednjeg sloja. Ograničenja u dohotka u društvu rastućih troškova i stalnih inovacija dovele su do velikog opterećenja žena kao upraviteljica financija. U članku u časopisu *The Mothers' Companion*, pod naslovom *Loše zdravlje žena*, navedeno je da “...problem financija u domu ima štetan učinak na zdravlje žena. Domaćica srednje klase nikada se nije mogla osloboditi brige o novcu, bez obzira na unaprjeđenja koja je uvela u svoj dom.”²⁰

5. ODGOVORNOST ŽENE SREDNJE KLASE PREMA RADNICIMA U DOMU

Uz brigu o proračunu kućanstva, kao i fizički rad koji uključuje održavanje kuće, spremanje obiteljske hrane i šivanje odjeće, viktorijanska kućanica srednjeg sloja imala je i zadatak brinuti se o pitanju kućne pomoćnice u svom domu. Njezin je posao bio zaposliti, otpustiti i davati zadatke svojoj kućnoj pomoćnici, što je predstavljalo potpuno novu ulogu poslodavca za žene srednjeg sloja.²¹

¹⁷ *The Englishwoman's Domestic Magazine*. 1867.str.333.

¹⁸ J.H.Walsh. *A Manual of Domestic Economy*. London. 1856. str.195-204

¹⁹ A.Loesser.*Men, Women and Pianos: A Social History*. Dover Publications.New York.1954. str.54

²⁰ *The Mother's Companion*.“*The Ill – Health od Women*“.Vol.II.1888.str.103.

²¹ J.F.C.Harrison.*Early Victorians, 1832-51*. Weidenfeld & Nicolson.1971.str.110.

Vjerojatno je kako se žena iz srednje klase morala zadovoljiti samo s jednom sluškinjom zbog toga što nije bilo dovoljno osoblja koje bi moglo raditi i za aristokraciju i za srednju klasu.²² Problematika neiskusnih mladih supruga koje nisu znale rukovoditi svojim slugama se javlja kao tipičan problem u ovom periodu. Zbog toga je vidljivo kako je postojalo veliko tržište savjetodavnih knjiga, poput knjige *Isabelle Beeton Book of Household Management*, objavljene 1861.godine.²³ Žena iz srednje klase je morala zadavati zadatke svojoj kućnoj pomoćnici što je često rezultiralo velikim nezadovoljstvom sluge i napetostima u njihovom odnosu. Za razliku od toga, žena iz višeg sloja imala je glavnu domaćicu kojoj je zadavala zadatke koje bi onda ona prenijela drugima kućnim pomoćnicima što je sigurno smanjilo napetosti u kućanstvu.

Jedan od najvećih izvora napetosti u kući srednje klase bilo je radno opterećenje. Kao što je kratko napomenuto ranije, količina svakodnevnog osnovnog rada koji je uključen u brigu oko doma obitelji srednje klase bio je vrlo fizički težak za samo dvije žene. Zbog izuzetno velikog radnog opterećenja i male plaće, mnoge su kućne pomoćnice neprestano mijenjale obitelji kod koje su radile. Žena srednje klase se morala suočiti s vjerojatnošću da će djevojka, nakon što uspostavi prikladan odnos s njom, otići raditi negdje drugdje.²⁴

6. MAJČINSTVO VIKTORIJANSKIH ŽENA SREDNJE KLASI

Majčinstvo je predstavljalo veliki i važan dio života žena srednje klase u viktorijanskoj Engleskoj. Viktorijanskim suprugama se često govorilo kako je majčinstvo njihova najplemenitija funkcija. S obzirom na to da su gotovo sve udane žene srednje klase doživjele trudnoću barem jednom, osim u slučajevima gdje ih je spriječio sterilitet, a većina je zatrudnjela četiri ili pet puta tijekom svog života,²⁵ smatram da je tema trudnoće i poroda bitna za proučavanje unutar teme obiteljskog života žene srednje klase u viktorijanskoj Engleskoj.

²² P.Branca.*Silent sisterhood – middle class women in the Victorian home*.Croom Helm.London.1975.str.56.

²³ L.Picard.*The Victorian middle classes*: <https://www.bl.uk/victorian-britain/articles/the-victorian-middle-classes> (pristupljeno 10.6.2020.)

²⁴ P.Branca.*Silent sisterhood – middle class women in the Victorian home*.Croom Helm.London.1975.str.56.

²⁵ P.Branca.*Silent sisterhood – middle class women in the Victorian home*.Croom Helm.London.1975.str.74.

Proučavajući Ansellovu studiju o razdoblju sklapanja braka i rođenja prvog djeteta, vidljivo je kako je od 51.582 prijavljenih slučajeva 42.479 ili više od 80 posto zabilježilo rođenje djeteta u prvoj godini braka.²⁶ Čini se kako je za mnoge žene prva godina braka bila izazovna ne samo zbog novih kućanskih obaveza, nego i zbog prvih trudnoća i poroda. Majkama je, u tom razdoblju, savjetovano da paralelno pripremaju kćeri na brak i majčinstvo, kao da jedno automatski podrazumijeva drugo.²⁷ U svojoj knjizi *How I Managed My House on Two Hundred Pounds* Eliza Warren se žalila na ovaj vrlo težak problem: "Moja djeca su bila oko mene prije nego što sam uspjela organizirati kako najbolje upravljati kućanskim poslovima".²⁸

6.1. TRUDNOĆA I POROD

U 19. se stoljeću prvi put ozbiljno raspravljalo o trudnoći. Rastući naglasak u 19.stoljeću bio je da se pravilnim mjerama mogu spriječiti ili kontrolirati određene komplikacije vezane za trudnoću i/ili porod. Smrt majke i smrtnost dojenčadi više se nije prihvaćala kao dio božanskog plana. Rastuća proaktivna politika vezana za majčinstvo bila je vrlo očita u količini knjiga, priručnika i časopisa koje su počele preplavljivati tržište. Ova sve veća zabrinutost i potražnja za informacijama o najosnovnijim aspektima majčinstva sugerira da viktorijanska žena srednje klase nije smatrala da je majčinstvo prirodno kao što je to tradicionalno zamišljeno. Tema o kojoj se najviše pisalo u priručnicima je bila o utjecaju ženina zdravlja i životnog stila na dijete, stavljajući naglasak da žena utječe i da je uvelike odgovorna ako je njezino dijete bolesno ili zdravo ili ako se rodi živo ili mrtvo.²⁹ U 19. stoljeću, odgovornost žene kao majke se naglašavala više nego u bilo kojem prethodnom razdoblju. Novi koncept gdje se žena ne prepušta samo "prirodi procesa", već želi određenu kontrolu uključuje i interakciju žena i medicinske struke i to se smatra jednom od najdramatičnijih promjena u majčinstvu u devetnaestom stoljeću.³⁰

²⁶ C.Ansell.*On the Rate of Mortality*.London.1874.str.59.

²⁷ E.J.Tilt.*Elements of Health*.Lindsay and Blakiston.1858.str.59.

²⁸ E.Warren.*My house on Two Hundred Pounds*.Loring.Boston.1866.str.34.

²⁹ P.Branca.*Silent sisterhood – middle class women in the Victorian home*.Croom Helm.London.1975.str.77.

³⁰ F.N.L.Poynter. *The Evolution of Medical Education in Britain*. Pitman Medical.London.1961.str.63.

Početak stoljeća medicinska je profesija prepoznala važnost poznavanja vještina primaljstva. Godine 1835. *The Royal College of Surgeons and the Society of Apothecaries* je uveo obavezni kolegij u kojem su se podučavale osnovne vještine i znanja iz područja primaljstva. Bolje obrazovanje liječnika u području porodništva je dovelo to toga da se sve više žena iz srednje klase počelo oslanjati na pomoć liječnika, umjesto primalje, tijekom njihovog poroda.³¹ Međutim, napredak u području porodništva nije značajno promijenio zdravlje majki.³² Godine 1838. stopa smrtnosti majki bila je 5 na svakih 1000 poroda; 1892. bila je 4,9 na svakih 1000 poroda.³³ Jedan od najvažnijih događaja u porodništvu iz devetnaestog stoljeća bilo je otkriće kloroforma Jamesa Simpsona 1847. godine. Prije ovog otkrića se koristio opij, međutim on je usporio proces rađanja i zbog toga je Simpson htio pronaći bolju metodu ublažavanja boli. Ovo novo sredstvo koje se koristilo tijekom poroda je pomoglo ženama osjećati određenu vrstu kontrole nad procesom. Međutim, mnogi liječnici su imali skeptičan stav prema kloroformu, tako da njegovo korištenje nije bilo jako rasprostranjeno u prvih nekoliko desetljeća od njegovog otkrića.³⁴

Najozbiljniji i najtragičniji rezultat kašnjenja u primjeni napretka medicinskog znanja odnosio se na septičko trovanje, tzv. postpartalnu groznicu, najčešći uzroka smrti u porođaju u 19. stoljeću.³⁵ Tragedija leži u činjenici da su se još do kraja osamnaestog stoljeća stekla sva znanja koja su bila potrebna za sprječavanje postpartalne groznice.

Godine 1795. Alexander Gordon pronašao je najvažniji ključ problema kad je otkrio način širenja bolesti. U svom djelu *Treatise on the Epidemic Puerperal Fever of Aberdeen* dao je važno zapažanje da je "ova bolest bila prisutna kod žena koje je posjetio ili porodilo liječnik ili se brinula medicinska sestra koja je prethodno u kontaktu s oboljelima." Inzistirao je da se sve primalje i liječnici pažljivo operu i presvuku prije pregledavanja trudnice. Nažalost, liječnici i dalje nisu redovito prali ruke i presvlačili odjeću.³⁶ Čini se kako je viktorijanske žene srednje klase zatekla tragična ironija: biranjem liječnika kao sigurnije opcije medicinske pomoći pri porodu, one su zapravo riskirale svoje živote zbog nestručnog ponašanja liječnika.

³¹ W.Radcliffe.*Milestones in Midwifery*.John Wright & Sons Ltd.Bristol.1967.str.95

³² P.Branca.*Silent sisterhood – middle class women in the Victorian home*.Croom Helm.London.1975.str.81.

³³ *Annual report of the Registrar-General of births, deaths, and marriages in England*; Vol.I XVII (1884 - 85),pp.lxxii 1,2,63;Vol. XXIII-I (1895), p.193.

³⁴ E. Burton. *The Pageant of Early Victorian England, 1837-1861*. Charles Scribner's Sons. 1972. str.172

³⁵ H.Graham. *ETERNAL EVE The History of Gynaecology & Obstetrics*. Doubleday & Company.1951.str.165.

³⁶ A.Gordno. *Treatise on the Epidemic Puerperal Fever of Aberdeen*. Forgotten Books.1795.str.65.

Čini se prilično vjerojatnim da je odabir liječnika umjesto primalje mogao povećati rizik od postpartalne groznice za mnoge žene srednje klase, posebno ako pretpostavimo da bi primalje, prije zaposlene u srednjoj klasi (bolje plaćenju skupini), vjerojatno imale neki osjećaj za osobnu higijenu. Liječnik je u svojoj praksi došao u kontakt sa širim nizom zaraznih bolesti od primalje čiji je posao bio ograničen na porođništvo.

Ženini strahovi od bolova tijekom poroda, kao i moguća smrt djeteta nisu u velikoj mjeri ublaženi u devetnaestom stoljeću. Čini se kako britanska medicinska struka nije prepoznala stvarne potrebe žena.³⁷ Tradicionalna i konzervativna mišljenja o ženama su uvelike oblikovala stav koji su neki liječnici imali o ženama. Smatrali su da su žene po prirodi emocionalna bića, često podložne mentalnim bolestima. To je zauzvrat potaknulo naglasak na emocionalne aspekte ženskog života, kada bi u stvarnosti trebala biti veća koncentracija na njezino fizičko stanje. Kada bi se liječnici susreli s fizičkom pojavom koju nisu mogli objasniti, tu pojavu bi stavili u kategoriju "tipičnih ženskih emocionalnih problema"³⁸. Predrasude liječnika prema ženama pronađene su i u raspravama o bolovima tijekom poroda. Neki liječnici su tvrdili da su žene srednje klase trpjele bolove tijekom porođaja, jer su vodile vrlo neprirodne živote.³⁹ Također su tvrdili kako "*Uzrok poteškoća u porođaju je lagodno življenje ; nije bilo problema s porođanjem žena radničke klase.*"⁴⁰

6.2. BRIGA ZA FIZIČKO ZDRAVLJE DJETETA

Život viktorijanske žene se u potpunosti promijenio rođenjem prvog djeteta. Glavna briga viktorijanske majke bilo je zdravlje njezina djeteta, koje je, kao i njezino vlastito zdravlje, bilo ograničeno raspoloživim sredstvima i tradicionalizmom.⁴¹ Pregled uzorka smrti djece nam pokazuje s kakvim se problemima susrela viktorijanska majka. Među bolestima koje su bile najsmrtonosnije za malu djecu u devetnaestom stoljeću bile su: upala pluća, konvulzije, ospice, škarlatna groznica, boginje, proljev i atrofija (zbog nedostataka u prehrani).

³⁷ P.Branca.*Silent sisterhood – middle class women in the Victorian home*.Croom Helm.London.1975.str.89-90.

³⁸ J. T.Conquest. *Letters to a mother*. Longman and Co.1849. str.11 – 12.

³⁹ Isto, str. 209.

⁴⁰ Isto, str. str.48.

⁴¹ P.Branca.*Silent sisterhood – middle class women in the Victorian home*.Croom Helm.London.1975.str.95.

Pedijatrijska njega nije postojala u devetnaestom stoljeću, jer je medicinska struka pokazivala vrlo mali interes za dječje bolesti (jedina iznimka je cjepivo protiv malih boginja).⁴²

Čini se kako je majka srednje klase zahvaćena između želje za inovacijama i upornog tradicionalizma, a sve u okviru želje da učini svoj život, i život svoje obitelji kvalitetniji i jednostavniji. Bio je rasprostranjen stav kako je majka srednje klase velikim dijelom odgovornom za visoku stopu smrtnosti djece. Sljedeća izjava iz časopisa *British Mothers' Journal* nam pokazuje stav društva prema majkama u tom razdoblju:

*“...Na ženinim ramenima leži veći dio krivice - ispunjavamo crkvena dvorišta i šaljemo bebe prečice od kolijevke do groba - ubijamo ih našim lošim upravljanjem. Gotovo svaka beba dolazi na svijet dovoljno snažna i zdrava da živi dugo i ima dobro zdravlje; mi smo te koje skraćuju život(...)Da, žene su na svijetu šest tisuća godina, a još uvijek do danas ne znamo kako upravljati našim mališanima.”*⁴³

Kao i u mnogim drugim aspektima svog života, i žena je potražila nove savjete kako bi naučila adekvatno “upravljati” svojim djetetom. Jedan od prvih problema s kojim se žena suočila bilo je hranjenje djeteta. U devetnaestom stoljeću žena srednjeg sloja žena imala je tri načina hranjenja djeteta: dojenje samog djeteta, unajmljivanje žene za dojenje djeteta ili hranjenje djeteta umjetnim mlijekom.⁴⁴

Čini se kako je majka srednje klase tražila alternativne načine hranjenja svojeg djeteta koji nisu uključivalo dojenje. Ovo možemo zaključiti zbog velikog broja upita o umjetnoj hrani koje su žene slale u časopise.⁴⁵

Čini se malo vjerojatnim da je unajmljivanje žena za dojenje bilo rasprostranjena praksa među ženama srednje klase. Jedan je razlog poteškoća u pronalaženju žene koja bi odgovarala vrlo specifičnim opisu koji je bio preporučen od strane nekih liječnika:

*“Preporučljivo je da kosa žene bude smeđa i tamna, a ne svjetlije boje ili crvene, jer je u slučaju svjetlije kose ženino mlijeko manje bogato i ona je podložnija upali dojke.”*⁴⁶

⁴² Annual report of the Registrar-General of births, deaths, and marriages in England; Vol.LI (1864.)str.425

⁴³ *British Mothers' Journal*. How to Manage a Baby.lipanj 1857.str.141.

⁴⁴ J. T.Conquest. *Letters to a mother*. Longman and Co.1849. str.92.

⁴⁵ P.Branca.*Silent sisterhood – middle class women in the Victorian home*.Croom Helm.London.1975.str.103.

U članku u *The Mother's Medical Adviser* se navodi kako bi žena koju majka srednje klase unajmi kako bi dojila njezino dijete trebala imati sljedeće karakteristike:

“...dah bi joj trebao biti sladak, a znoj bez mirisa; desni joj moraju biti dobre, a zubi zdravi, bijeli i savršeni. Trebala bi imati obilje mlijeka, (...)grudi bi joj trebale biti umjerene veličine, vene pune, bradavica smeđa i dobro proporcionalna, ni velika ni mala. Mlijeko bi trebalo biti bijelo, bezvodno, sklono slatkom ukusu ni vodeno ni pregusto, umjerene konzistencije...Starost medicinske sestre treba biti od 20-35godina; ona bi trebala biti blaga i vesela, dobro raspoložena...”⁴⁷

Čini se kako su viktorijanske majke srednje klase tražile način na koji mogu hraniti svoje dijete, ali bez potrebe da sebe izlažu velikim fizičkim naporima koje je ponekad dojenje zahtijevalo. Također, ideja da plaćaju ženu koja bi živjela u njihovoj kući i dojila njihovo dijete se mnogim ženama činila neprivlačnom zbog osjećaja ljubomore i krivnje.

Stvarna promjena u načinu prehrane dogodila se porastom umjetnog hranjenja - i ovdje je žena iz srednje klase djelovala u izravnoj suprotnosti sa savjetima iz priručnika koji su naglašavali kako je majčino mlijeko najbolje za dijete. Poboljšanje umjetnog hranjenja razvijeno u drugoj polovici stoljeća učinilo je ovu alternativu prilično atraktivnom za majke srednje klase.⁴⁸ Ovo je još jedan primjer želje viktorijanske žene da preuzme kontrolu nad svojim osobnim komforom, istog nagona koji je izazvao sve veći interes za kloroform tijekom porođaja. U oba su slučaja žene krenule prema ublažavanju boli bez stvarne potpore liječnika. Jasno je da su viktorijanske žene sve više odlučivale da bol i nelagoda ne trebaju biti prihvatljivi dio njihove svakodnevice unutar obiteljskog života.

Međutim, problemi s hranjenjem nisu završili s pitanjima metode hranjenja. Stalni izvor brige za majku bilo je dobiva li njezino dijete dovoljno hrane ili ne. Ovakva anksioznost kod majki srednje klase dovela je do toga da su neke od njih prekomjerno hranile svoju djecu, što može dovesti do ozbiljnih zdravstveni problema, a u nekim slučajevima i do smrti djeteta. Prekomjerno hranjenje moglo bi biti povezano s činjenicom da su mnoge majke nove srednje

⁴⁶ J.G.Hardy. *Rise and Fall of the British Nanny*. Faber and Faber.London.1972.str.119.

⁴⁷ *The Mother's Medical Adviser*. London.1843.str.8.

⁴⁸ *The Englishwoman's Domestic Magazine. A New Food For Infants*. Vol VI (travanj 1869). str.185.

klase otkrile oslobađajuću činjenicu da njihovo kućanstvo ima dovoljno hrane i da se ne treba suzdržavati po pitanju hranjenja djeteta. Problem hranjenja dojenčadi bio je dodatno kompliciran prakticiranjem preranog uvođenja krute hrane.⁴⁹ Poznato je kako su brojna djeca srednje klase umrla od proljeva, bilo zbog neadekvatnog hranjenja ili zbog prekomjernog hranjenja u vrlo ranoj dobi.⁵⁰

6.3. BRIGA ZA EMOCIONALNO ZDRAVLJE DJETETA

Uz rastuću zabrinutost za tjelesno zdravlje djeteta, razvijao se duboki interes za osiguranje djetetovog mentalnog i emocionalnog zdravlja. Dijete se počelo promatrati kao pojedinca s posebnim potrebama koje bi samo dobra majka mogla ispuniti.

Učinak ovog novog koncepta djeteta za viktorijansku majku doista je bio velik, jer je još više povećao njezine odgovornosti prema djetetu. Ako je majka srednje klase htjela osigurati sretno djetinjstvo svome djetetu, morala je biti blisko povezana s djetetom. Majci je savjetovano da bude što popustljivija te da dopušta djetetu da bude sretno i zaigrano.⁵¹

Možemo zaključiti kako je viktorijanska majka bila suočena s novim odgovornostima prema sebi i svojoj obitelji i kako su je nove odgovornosti unutar obitelji potaknule da pronade načine kako si olakšati svakodnevicu s malim djetetom. Naglašavajući brigu o emocionalnom zdravlju djeteta potaknula je žene na preispitivanje tradicionalne uloge majke u viktorijanskom društvu.

6.4. KONTRACEPCIJA

Namjerno ograničenje veličine obitelji bilo je jedan od glavnih doprinosa žena srednje klase u procesu modernizacije života žena općenito. Kao voditeljica domaćinstva, žena srednje klase, suočena s ograničenim sredstvima, bila je svjesna troškova koji su potrebni za održavanje novog

⁴⁹ I.Beeton. *Mrs Beeton's Book of Household Management*. S.O.Beeton.London.1861.str.1034

⁵⁰ J.Bakewell.The British Mothers'Journal. '*Infant Mortality, and Its Causes*' (listopad,1857),str.221.

⁵¹ The Magazine of Domestic Economy. "*On the Early Managment of Children*".Vol.I.1835.str 123

životnog standarda. Također, kontrola rađanja bila je najpraktičnije sredstvo za suočavanje s neriješenim problemima majčinske smrtnosti.⁵²

Razvoj kontracepcijskih sredstava u 19. stoljeću predstavlja ključ za pad nataliteta. U 19. stoljeću prvi put dolazi do masovne proizvodnje i masovnog oglašavanja sredstava za kontracepciju. Jedna od glavnih odlika kontraceptiva iz devetnaestog stoljeća bila je ta što su kontrolu nad njima stavili u ruke žena. Također, reklamiranje novih kontracepcijskih sredstava bilo je usmjereno posebno na ženu, jer značajno doprinose zdravlju i sreći žene.⁵³

Viktorijanska žena srednje klase je do 1850. godine na raspolaganju imala tri prilično učinkovita sredstva kontracepcije: kontracepcijska spužva (1823.), sredstva za postkoitalno ispiranje (1834.) i dijafragma (1840.). Sve tri metode su bile popularne među ženama te su se tijekom stoljeća poboljšavale.⁵⁴ Do kraja stoljeća postojalo je beskrajno mnoštvo kontracepcijskih sredstava za žene, što je ukazivalo na stalnu potražnju.⁵⁵ Viktorijanska žena ulogu majke shvatila je ozbiljno. Shvatila je važnost novog naglaska na intimnom odnosu majke prema djetetu, što je značajno pridonijelo ne samo fizičkom radu koji se bavi brigom o djetetu, već i mentalnom naprezanju s majčine strane.⁵⁶ Ona je preuzela potpunu odgovornost za buduće zdravlje i sreću svog djeteta.

Nove metode kontracepcije pomogle su joj da ispuni svoje obaveze kao majka i pomogle su joj da eliminira važnu prijetnju njenom životu i zdravlju.

⁵² P.Branca.*Silent sisterhood – middle class women in the Victorian home*.Croom Helm.London.1975.str.114.

⁵³ N.E.Himes.*Medical History of Contraception*. Williams & Wilkins. 1936.str.391.

⁵⁴ Isto, str.29.

⁵⁵ P.Branca.*Silent sisterhood – middle class women in the Victorian home*.Croom Helm.London.1975.str.136.

⁵⁶ Isto, str.138.

7. ZAKLJUČAK

Viktorijansko doba u Engleskoj je razdoblje u kojem bilježimo rast gradova i širenje gospodarstva te je vidljivo kako dolazi do stvaranja klase koja se bitno razlikovala od aristokracije i radničke klase. Srednja klasa obilježena je borbom za bolji životni standard i ne prihvaćanjem društva u kojem se društveni status dobiva isključivo ovisno o obitelji u kojoj je pojedinac rođen. Djevojke iz srednje klase su odgajane tradicionalno, veliki naglasak u njihovom odgoju stavljen je na usavršavanje vještina koje su potrebne za vođenje kućanstva. Međutim, borba za boljim životnim standardom klase u kojoj su odgajane dovela je do toga da su udane žene iz srednje klase u viktorijanskoj Engleskoj bile suočene s potpuno novim odgovornostima. Administrativne odgovornosti vođenja kućanstva sada su postali dio svakodnevice kućanice iz srednje klase. Jedna od glavnih administrativnih odgovornosti kućanice srednje klase bila je briga o financijama njezine obitelji. Proučavajući financijske troškovnike obitelji srednje klase iz viktorijanskog razdoblja jasno je vidljiva ženina potreba za boljim životnim standardom. Čini se kako su udane žene iz srednje klase težile životu u kojem njihova svakodnevica nije samo obilježena kućanskim poslovima. Zapošljavanje kućne pomoćnice također potvrđuje ovu tezu.

Proučavajući odnos udanih žena srednje klase iz viktorijanskog razdoblja prema majčinstvu dodatno prikazuje ženinu potrebu za olakšavanjem uloga koje je ona morala ispuniti. Čini se kako je olakšavanje kućanskih obaveza kupnjom novih luksuznih predmeta dovelo do svijesti žena o olakšavanju i drugih, intimnijih dijelova njihovih života. Žene su težile boljoj skrbi tijekom trudnoće i poroda, čime su se borile protiv tradicionalnih vjerovanja da su bol i patnja sastavni dio majčinstva. Čini se kako su žene iz srednje klase iz viktorijanskog razdoblja, za razliku od žena iz radničke klase, imale priliku biti u potpunoj novoj poziciji gdje su se mogle zapitati na koji način one sebi mogu olakšati izvršavanje zadataka koji su se očekivali od njih. Srednja klasa zastupa ideju kako je moguće napredovati i uspostaviti svoj status na temelju zasluge, naglašavajući kako pojedinac može preuzeti kontrolu nad vlastitim životom. Čini se kako je potreba za kontrolom nad vlastitim životom ono što povezuje kućanice srednje klase iz viktorijanskog razdoblja. Svakako postoje perspektive za daljnja istraživanja ove velike teme, primjerice uspoređivanje obiteljskog života žena srednje klase iz viktorijanskog razdoblja sa životom žena iz drugih društvenih klasa.

8. POPIS LITERATURE:

1. Anonymus, A New System of Practical Domestic Economy. H. Colburn and Company, London, 1823.
2. Ansell, Charles, On the Rate of Mortality, London, 1874.
3. Banks, Joseph Ambrose, Prosperity and Parenthood, Routledge and Kegan Paul, London, 1965.
4. Baxter, Robert Dudley ,National Income, Macmillan and Company, London, 1868.
5. Beeton, Isabella, Mrs Beeton's Book of Household Management, S.O.Beeton, London,1861.
6. Branca,Patricia, Silent sisterhood – middle class women in the Victorian home, Croom Helm, London,1975.
7. Burton, Elizabeth,The Pageant of Early Victorian England, 1837-1861., Charles Scribner's Sons, 1972.
8. Conquest, John Tricker, Letters to a Mother, on the Management of Herself and Her Children in Health and Disease, Longman, London, 1848.
9. Dunbar, Janet, The Early Victorian Woman: Some Aspects of Her Life, 1837 -57., Harrap, 1953.
10. Gordon, Alexander, Treatise on the Epidemic Puerperal Fever of Aberdeen, Forgotten Books,1795.
11. Graham, Harvey, ETERNAL EVE The History of Gynaecology & Obstetrics, Doubleday & Company,1951.
12. Hardy, J.G., Rise and Fall of the British Nanny, Faber and Faber, London, 1972.
13. Harrison, John Fletcher Clews, Early Victorians,1832-51., Weidenfeld & Nicolson, 1971.
14. Himes, Norman Edwin, Medical History of Contraception,Williams & Wilkins, Baltimore ,1936.
15. Loesser, Arthur, Men,Women and Pianos: A Social History, Dover Publications, New York, 1954.

16. Peterson, M.J., *The Victorian Governess: Status Incongruence in Family and Society*, Indiana University Press, Bloomington, 1972.
17. Poynter, Frederick Noël Lawrence, *The Evolution of Medical Education in Britain*, Pitman Medical, London, 1961.
18. Radcliffe, Walter, *Milestones in Midwifery*, John Wright & Sons Ltd, Bristol, 1967.
19. Tilt, Edward John, *Elements of Health*, Lindsay and Blakiston, Philadelphia, 1858.
20. Walsh, John Henry, *A Manual of Domestic Economy*, London, 1856.
21. Warren, Eliza, *My house on Two Hundred Pounds*, Loring, Boston, 1866.

PRIRUČNICI I ČASOPISI:

1. Skupina autora, *The Magazine of Domestic Economy*, London, 1835.
2. Skupina autora, *The Mother's Medical Adviser*, London, 1843.
3. Skupina autora, *British Mothers' Journal*, London, 1857.
4. Skupina autora, *The Englishwoman's Domestic Magazine*, London, 1861., 1867.
5. Skupina autora, *The Mother's Companion*, London, 1888.

INTERNET:

1. Demir, Caglar, *The Role of women in education in Victorian England*, *International Journal on New Trends in Education and Their Implications*, 2015.
https://www.researchgate.net/publication/331386030_Role_of_Women_in_Education_in_Victorian_England
2. Education, Literacy and Publishing in Victorian England:
<https://sites.udel.edu/britlitwiki/education-literacy-and-publishing-in-victorian-england/>
3. Great Britain. General Register Office. (1839-1922). *Annual report of the Registrar - General of births, deaths, and marriages in England*. London: H.M.S.O..
<https://catalog.hathitrust.org/Record/012306664/Cite>
4. Loftus, Donna, *The Rise of the Victorian Middle Class*:
http://www.bbc.co.uk/history/british/victorians/middle_classes_01.shtml

5. Picard, Liza, The Victorian middle classes: <https://www.bl.uk/victorian-britain/articles/the-victorian-middle-classes>
6. Viktorija. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020.